

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ
МИНИСТРЛІГІНІҢ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

ІЗДЕНІС

ТТОИСК

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
МИНИСТЕРСТВА ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ

ISSN 1560-1722

С.ҚАРҒАБАЕВА

ЕРКІН ЭКОНОМИКАЛЫҚ АЙМАҚТАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ПРИНЦИПТЕРІ

Еркін экономикалық аймақтың түсінігін әр түрлі көзқарастан талдау және қорытындылау көрсеткендей, еркін экономикалық аймақ түсінігінің көптеген анықтамалары белгіленген аумақта орнатылған ерекше жеңілдетілген тәртіп ретінде қарастырады. Еркін экономикалық аймақтың басқару аспектілері және экономикалық механизмінің басқа элементтері зерттелмеген. Бірақ еркін экономикалық аймақтарды ұйымдастырудың шетелдік тәжірибесін талдаған көптеген теориялық жұмыстарда, еркін экономикалық аймақтарға экономикалық процестерге мемлекеттің араласуын қысқарту құралы ретінде анықтама берген. Мұндай әдісте бұл түсінік шаруашылық жүргізуде ерекше тәртіп орнатылған институционалдық құбылыстарды қамтиды. Осыдан еркін экономикалық аймақты кәсіпкерлік іс-әрекет үшін жағымды шарттар жасайтын, мемлекеттің басқа аумақтарында пайдаланбайтын, шаруашылық жүргізудің ерекше тәртібі, басқару жүйесі және белгіленген жеңілдіктер, ынталандыру жиынтығы енгізілген ұлттық экономикалық кеңістіктің бөлігі деп түсініміз.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, әр түрлі елдер еркін экономикалық аймақты ұйымдастыруда қандай-да бір географиялық, экономикалық және басқа да басымдықтармен ие болғанда әр түрлі мақсаттар қояды. Еркін экономикалық аймақтар табысты қызмет еткен көптеген елдерде олар сыртқы экономикалық іс-әрекеттің белсенділігін арттыру үшін, экспорттық және импорттың орнын басатын өндірісті дамыту үшін жасалған. Тек осы басты мақсаттарды шешуден соң олар өңірдің әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпалын тигізеді.

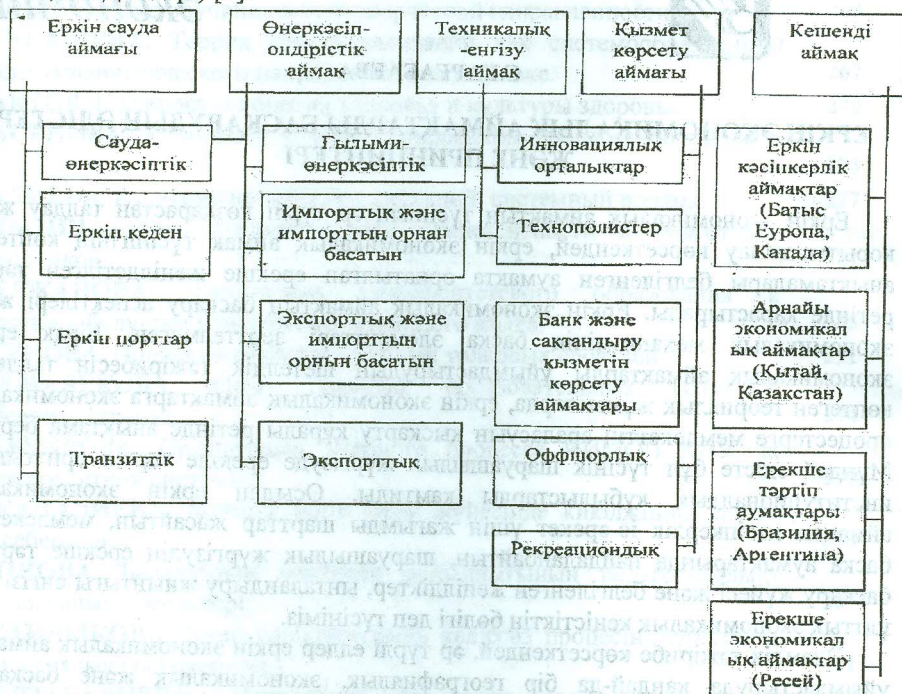
Еркін экономикалық аймақтарды жіктеуде зерттеудің бір міндеті еркін экономикалық аймақтарды басқарудың әдістерін және принциптерін негіздеуге және еркін экономикалық аймақтың әр үлгісінің басқару ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретін еркін экономикалық аймақтардың жалпы белгілерін бөлу болып табылады.

Атап айтқанда, Н.Смородинская, А.Капустин еркін экономикалық аймақтарды шаруашылық мамандану белгісі бойынша жіктеуді ұсынады. Осы белгіге сәйкес еркін сауда аймағы, өнеркәсіп-өндірістік, техникалық-енгізу, қызмет көрсету және кешенді аймақтар болып бөлінеді, олар өз кезегінде, жеке белгілер бойынша бөлінеді (1-сурет) [1].

Еркін экономикалық аймақтың мәнін терең түсіну үшін, басқа әдіске сәйкес жіктеудің тағы үш белгісін қолданған жөн болады: жасау мақсаты және еркін экономикалық аймақтың ұлттық экономикаға әсерін тигізу дәрежесі, еркін экономикалық аймақты басқаруды ұйымдастыру үлгісі бойынша.

Еркін экономикалық аймақты жасау мақсаты бойынша экономикасы ашық секторда еркін экономикалық аймақтарды қалыптастыру және күйзеліс аудандарды (салаларды) дамыту аймақтары болып бөлінеді. Ашық секторда еркін экономикалық аймақтарды қалыптастырудың мақсаты нарық қатынастарын жылдам қалыптастыру. Бұл үлгідегі еркін экономикалық аймақтардың басқару механизмі шетел инвесторлары үшін жағымды инвестициялық климатты жасау

және инвестицияларды белсенді тарту (Шығыс және Орталық Еуропа елдері, Қытай, ТМД елдері) [3].

Ескерту -әдебиеттер негізінде автор құрастырған

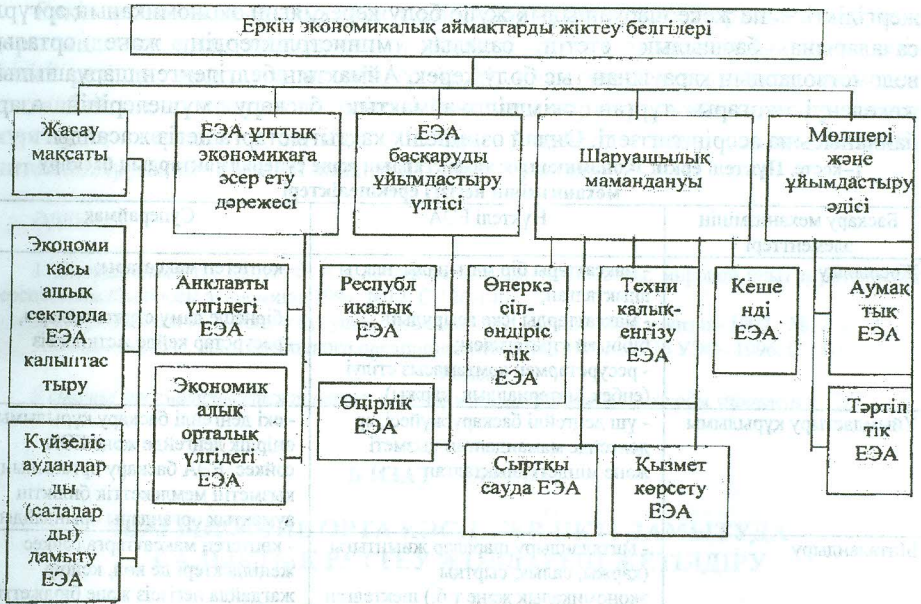
1-сурет. Шаруашылық мамандауына сәйкес erkin экономикалық аймақтар

Erkin экономикалық аймақтың ұлттық экономикаға әсерін тигізу дәрежесі бойынша анклавты үлгідегі erkin экономикалық аймақ және экономикалық орталық үлгідегі erkin экономикалық аймақ болып бөлінеді. Анклавты үлгідегі erkin экономикалық аймақ – қатаң кеден тәртібі орнатылған басқа аумақтан ішкі шекарамен бөлінген ел аумағы. Олар ішкі нарықпен әлсіз байланысқан, сыртқы сауда қатынастарын және экспортты дамытуға бағытталған, сол себептен ұлттық экономикаға жанама түрде әсерін тигізеді. Олар, әдетте, елдің шекаралас аудандарында орналасады.

Экономикалық орталық үлгідегі erkin экономикалық аймақтар өз іс-әрекеттерін сыртқы экономикалық міндеттер емес, елдің жалпы шаруашылық міндеттерін шешуге бағытталған. Олар ұлттық экономикада ажыратылмас бөлігі ретінде жасалады және қызмет етеді, шекаралас аудандарда ғана емес, елдің ортасында да орналасады.

Erkin экономикалық аймақты басқаруды ұйымдастыру үлгісі бойынша erkin экономикалық аймақты ашу туралы шешім қабылдаған билік құрылымдардың деңгейіне байланысты республикалық және өңірлік болып бөлінеді. Бұл белгі маңызды, себебі ол аймақтың статусын, экономикалық механизмінің ерекшелігін, жеңілдіктер мен кепілдіктер жүйесін, инвесторлар үшін erkin экономикалық аймақтың тартымдылығын анықтайды.

Erkin экономикалық аймақтардың үлгілерінің және түрлерінің жіктемесі 2-суретте көрсетілген.

Ескерту -әдебиеттер негізінде автор құрастырған
2-сурет. Еркін экономикалық аймақтардың жіктелуі

Еркін экономикалық аймақты басқару көзқарасынан, аймақтардың барлық жиынтықтарын екі топқа бөлуге болады: жергілікті немесе нүктелі, кіші көлемді аумақты алатын (сыртқы сауда, өнеркәсіп өндірістік, техникалық-енгізу және т.б.) және тұтастай қала немесе облыс шеңберінде қалыптасатын «супераймақтар». Екі топтың еркін экономикалық аймақтары басқару жүйесін қалыптастыруда әр түрлі әдіске ие. Әр қайсысына еркін экономикалық аймақты басқарудың жалпы принциптерін, әдістерін және нысандарын бөлуге болады. Және де екі топтағы еркін экономикалық аймақтар бір-бірімен жасау мақсатымен, берілетін жеңілдіктермен, мамандануымен, инфрақұрылыммен ерекшеленуі мүмкін. Нүктелі еркін экономикалық аймақтардың (ЕЭА) және супераймақтардың басқару механизмін салыстырмалы талдау біріншілердің айқын басымдылықтарын көрсетеді (1-кесте). Себебі бүкіл облысты, немесе өндіріс алып жататын, күрделі, көлемді жүйелерге қарағанда, кіші шектелген аумақ шеңберінде экономикалық үрдістер басқаруға және реттеуге қолайлы, ал басқару механизмі тиімді және икемді. Сол себептен, Қазақстанда алғашқы пайда болған көптеген аймақтардың қызмет етуі оң нәтиже бермеді, қойылған мақсаттар және міндеттер орындалмады, жеңілдетілген тәртіп бюджеттік шығындарға апарды, сондықтан кейінгі пайда болған аймақтарда жасау мақсаты, басқару органдарының қызметі анықталған, икемді ұйымдастыру құрылымы жасалған, тиімді ынталандыру жүйесі іске асады.

Нақты еркін экономикалық аймақтың ерекшеліктері жалпы еркін экономикалық аймақтың басқару жүйесіне, принциптеріне, басқару әдістеріне әсерін тигізбейді, тек кейбір жерлерінде басқару іс-әрекетін өзгертеді, еркін экономикалық аймақтың басқару механизміне түзетулер енгізеді.

Аймақтың әкімшілік-шаруашылық басқару моделін тандау оның үлгісіне және аумақтың мөлшеріне, елдің мемлекеттік құрылыс ерекшелігіне, жеке сектордың дамуына және т.с.с. байланысты. Бірақ жалпы міндетті жағдай болып табылатыны, аймақ, жергілікті әлеуметтік-экономикалық жүйе бола тұрып,

жергілікті және жеке шаруашылық жүйе болу керек, яғни экономиканың әртүрлі салаларына басшылық ететін салалық министрліктердің және орталық ведомстволардың қарауынан тыс болу керек. Аймақтың белгіленген шаруашылық жекеленуі жоғары тұрған әкімшілік-аймақтық басқару мүшелерінің өзара байланысына әсерін тигізеді. Ондай өзгешелік қақтығыстарға негіз жасайды.

1-кесте. Нүктелі еркін экономикалық аймақтардың және супераймақтардың басқару механизмінің негізгі ерекшеліктері

Басқару механизмінің элементтері	Нүктелі ЕЭА	Супераймақ
Жоспарлау	- мақсаттары бір мағыналы, нақты анықталған; - мақсаттарды іске асырудың біріңғай стратегиясы; - ресурстармен қамтамасыз етілуі (еңбек, материалдық, қаржы)	- көптеген мақсаттары; - бірнеше даму стратегиялары, - ресурстар кейде жеткіліксіз
Ұйымдастыру құрылымы	- үш деңгейлі басқару жүйесі, әр деңгейде маманданған қызметі және міндеті анықталған	- екі деңгейлі басқару құрылымы, өңірлік деңгейде және ЕЭА сәйкес. ЕЭА басқару органының қызметін мемлекеттік биліктің аумақтық органдары орындайды
Ынталандыру	- ынталандыру шаралар жиынтығы (қаржы, салық, сыртқы экономикалық және т.б.) шектелген және ЕЭА мақсатты қызметімен анықталған	- көптеген мақсаттарға сәйкес жеңілдіктері де көп, кейбір жағдайда негізсіз және бюджеттік шығындарға жетелейді.
Бақылау	- экономикалық үрдістер жоғары деңгейде бақыланады	- аумақтық-экономикалық құрылым ретінде ЕЭА күрделілігіне және көлеміне қарай экономикалық үрдістер әлсіз бақыланады
Ескерту. Әдебиеттер негізінде автор құрастырған		

Айтылған жеңілдіктер әртүрлі қисындасуында қолданылуы мүмкін. Тәжірибе көрсеткендей, салыстырмалы ірі өндірістік аймақтарда жергілікті емес, функционалды әдісті қолданған жөн, берілген жерде жеңілдіктерді тек аймақтың даму мақсатына және міндетіне жауап беретін кәсіпорындар ғана алады. Кешенді үлгідегі ірі аймақтарда жеңілдіктер жүйесі жергілікті және функционалды әдістердің үйлесуіне негізделуі мүмкін: негізгі, аймақтың белгіленген жерлерінде қосымша жеңілдіктермен толықтырылады, сондай-ақ, аймақтың экономикасын горизонталь бойынша (жергілікті тұрғыда) және вертикаль бойынша (салалық тұрғыда) тізбектейтін маманданған жеңілдіктер.

Жалпы берілетін жеңілдіктер жүйесі мұнда жоқ даму факторларының өтемақы механизмы болмай, берілген жерде салыстырмалы артықшылығын іске асыру құралы болу керек. Қазіргі жағдайда әлемдік шаруашылықта еркін аймақтардың таралуында салықтық жеңілдіктер – аймаққа шетел капиталының келуі басты стимул емес. Қазіргі күнде ендігі факторлар маңызды болып келеді, олар саяси тұрақтылық, инвестициялық кепілдіктер, инфрақұрылымның сапасы, жұмыс күшінің мамандануы, әкімшілік рәсімдердің қысқаруы және ішкі нарықта салыстырмалы арзан несиелерді алу. Айтылған барлық жеңілдіктер берілген аймақтың үлгісін анықтайтын негізгі жеңілдіктермен үйлескенде жұмыс жасайды.

Еркін экономикалық аймақты жасау ендігі принциптерге сәйкес келу керек: әлемдік нарықтың жаһандық жүйесіне кіру; берілген жерде арнайы экономикалық аймақты жасаудың және орналастырудың мақсатқа лайықтылығы; қаржы, өндіріс және еңбек ресурстарын салғанын ақталуы; мемлекеттік-жеке серіктестіктің тәуекелділігін бөлу.

Еркін экономикалық аймақтың түсінігін әр түрлі көзқарастардан талдау және қорытындылау еркін экономикалық аймақты ұлттық экономикалық кеңістіктің бөлігі ретінде анықтауға мүмкіндік берді, онда мемлекеттің басқа бөлігінде қолданбайтын, кәсіпкерлік іс-әрекетке жағымды шарттар жасайтын, шаруашылық жүргізудің ерекше тәртібі, басқару жүйесі және жеңілдіктердің, ынталандырулардың белгілі жиынтығы енгізілу қажет.

ӘДЕБИЕТ

1. Смородинская Н., Капустин А. Свободные экономические зоны: мировой опыт и российские перспективы // Вопросы экономики, 1994. №12. С.126-140
2. Смородинская Н. Туманно будущее свободных зон // Экономика и жизнь- 1997. №12. С.32
3. Овчинникова С. Зоны свободного предпринимательства //СПб.: СПб УЭФ- 1996. С.13-15.

Резюме

В статье рассматривается понятие, классификация, принципы и методы управления СЭЗ.